

UPPSALA
UNIVERSITET

NCK NATIONELLT CENTRUM
FÖR KVINNOFRID

UTDRAG UR NCK-RAPPORT 2010:02 / ISSN 1654-7195

ANTOLOGI – Sju perspektiv på våldtäkt

Våldtäkt – ett rättsligt perspektiv

Petter Asp

Våldtäkt

– ett rättsligt perspektiv

Petter Asp

Inledning

Ingen annan brottstyp har under de senaste årtiondena föranlett så mycket offentlig debatt som sexualbrotten. Med jämna mellanrum, oftast med anledning av någon uppmärksammas rättegång, återkommer vi i tidningar, radio och tv till frågor om hur våldtäktsbrottet är (eller bör vara) utformat, om hur domare dömer och om hur polis och åklagare hanterar anmälningar om övergrepp.

En fråga som alldeles särskilt har varit i fokus på senare tid är huruvida det i Sverige bör införas en så kallad samtyckeslagstiftning, det vill säga en reglering som mer allmänt bygger på frånvaro av samtycke som grundläggande brottsförutsättning.

Denna text syftar i första hand till att ge en rättslig bakgrund till denna återkommande debatt genom att ge svar på grundläggande frågor om:

- vad som fordras för att våldtäkt ska vara förövat
- vad som är skillnaden mellan våldtäkt och andra sexuella övergrepp
- vad som gäller beträffande bevisning, och så vidare.

Syftet är också att skapa en rättslig ram som de övriga bidragen i denna antologi kan läsas i relation till.

Texten fokuserar på bestämmelserna om våldtäkt, sexuellt tvång och sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning (se 6 kap. 1–3 §§ brottsbalken) och berör bara ytligt de särskilda bestämmelserna om sexualbrott förövade mot barn.

Texten består av tre huvudavsnitt. I ett första avsnitt behandlas de centrala sexualbrotten i dagens lagstiftning. Därpå följer en kortare översikt som tar sikte på våldtäktsbrottets utveckling från brottsbalkens ikraftträdande år 1965 fram till i dag. Mot slutet återkommer texten till debatten kring sexualbrotten och det görs där ett försök att sammanfatta och förklara den diskussion som fortsatt pågår på området.

Sexualbrotten i dagens lagstiftning

Regleringen av de centrala sexualbrotten återfinns i 6 kap. brottsbalken. Kapitlet har rubriken "Om sexualbrott" och innehåller, utöver de bestämmelser som här kommer

att behandlas, bland annat bestämmelser om förbud mot köp av sexuella tjänster samt förbud mot så kallad grooming (kontakter med barn som företas för att senare kunna föröva ett sexuellt övergrepp i någon form mot barnet) och koppleri (främjande eller otillbörligt utnyttjande av att någon säljer sexuella tjänster).

Bestämmelserna om sexuella övergrepp kan sägas vara uppbyggda kring två grundläggande element.

Å ena sidan fordras, för att brott ska vara förövat, antingen att gärningsmannen har använt ett visst *medel* (våld, hot etc) för att genomföra den sexuella handlingen eller företagit den under vissa *särskilt angivna omständigheter* (mot någon som befunnit sig i ett hjälplöst tillstånd, mot en person under viss ålder etc). Å andra sidan sker en differentiering mellan olika brott också med hänsyn till *vilken typ av sexuell handling* det varit fråga om. I lagen talas bland annat om sexuell handling, om samlag samt om sexuella handlingar som är jämförliga med samlag.

Dessa båda typer av rekvisit (brottsförutsättningar) kombineras sedan på ett ganska komplext sätt i kapitlets olika paragrafer. Eftersom rubriceringen av olika övergrepp alltså bygger på en kombination av två ganska väsensskilda gränsdragningselement, kan de bedömningar som måste göras emellanåt framstå som väl tekniska till sin karaktär. Exempelvis kan en gärning där någon genom användande av mycket grovt våld tilltvingar sig en sexuell handling vara att bedöma som sexuellt tvång (och inte som våldtäkt) därför att den sexuella handlingen inte når upp till de krav som ställs i bestämmelsen om våldtäkt. Detta kan ses som problematiskt eftersom allmänheten, och i viss utsträckning även lagstiftaren, ofta utgår ifrån att etiketten våldtäkt ska ses som en signal om att en viss gärning är särskilt allvarlig. Som kommer att framgå nedan är detta bara delvis korrekt.

Det bör vidare betonas att bestämmelserna i kapitlet måste betraktas som en helhet när man diskuterar hur skyddet för den sexuella integriteten och det sexuella självbestämmandet ser ut (eller bör se ut). Om man ensidigt fokuserar på våldtäktsbrottet och diskuterar vad som är respektive inte är att anse som en våldtäkt kommer man ofrånkomligen att få en missvisande bild av den rättsliga regleringen. Om man till exempel säger att lagstiftningen ger straffrättsligt skydd bara om gärningsmannen använder våld eller hot eller utnyttjar ett hjälplöst tillstånd, döljer man det förhållandet att andra gärningar också är kriminaliserade, men inte rubriceras som våldtäkt. Exempel på sådana gärningar är bland annat utnyttjande av att någon är i beroendeställning till någon annan.

Våldtäkt

Våld, hot och hjälplöst tillstånd

Våldtäkt kan sägas vara den mest kvalificerade typen av sexualbrott. Detta betyder, vilket förklaras närmare nedan, inte att varje enskild våldtäkt alltid och med nöd-

vändighet är allvarligare än brott med annan rubricering, men däremot att brottstypen som helhet betraktas som allvarligare än övriga brottstyper i kapitlet.

Bestämmelsen om våldtäkt återfinns i 6 kap. 1 § brottsbalken och den kan sägas vara uppdelad på två typfall som regleras i bestämmelsens första respektive andra stycke.

Det första typfallet (se 6 kap. 1 § första stycket) avser fall där gärningsmannen ”genom misshandel eller annars med våld eller genom hot om brottslig gärning tvingar” en person till samlag eller vissa andra särskilt kvalificerade sexuella handlingar.

Bestämmelsen förutsätter alltså *dels* att offret tvingas till en viss typ av sexuell handling, *dels* att tvånget sker på visst sätt: genom misshandel, våld eller genom hot om brottslig gärning.

Den första typen av tvång som faller under bestämmelsen är sådant som sker genom misshandel eller annars med användande av våld. Med våld avses i princip all fysisk kraftutövning. Fråga kan alltså vara om slag och sparkar och om våld som innebär ett betvingande av någon eller av dennes kroppsliga rörelser (att hindra en persons rörelsefrihet, att sära på någons ben och så vidare), men även lindrigare former av våld, såsom att ”rycka eller slita i en annan persons arm eller kläder” och att ”knuffa undan eller hålla fast någon” omfattas av bestämmelsen.¹

Genom hänvisningen till bestämmelsen om misshandel i brottsbalken 3 kap. 5 § framgår också att bestämmelsen omfattar fall där gärningsmannen försätter sitt offer i vanmakt eller annat sådant tillstånd. Exempel på denna typ av gärningar är att söva någon (till exempel genom narkos) och att lura i någon alkohol eller narkotika på ett sådant sätt att personen försätts i vanmakt.² En läkare som söver en person för att kunna ha samlag med denna begår alltså våldtäkt (eller försök till våldtäkt om samlaget aldrig utförs).

Vad gäller tolkningen av våldsrekvisitet har det sedan länge varit klart att det inte fordras något fysiskt motstånd (NJA 1988 s. 40), samt att kravet på våld är begränsat och ska bedömas i relation till kontexten (se NJA 1993 s. 310 och NJA 1993 s. 616). Därefter har genom 2005 års reform kravet på våld sänkts ytterligare.³ Det har sagts att det förhållandet att våldsrekvisitet omfattar praktiskt taget all form av kraftutövning innebär att ”fortsatt fysisk aktivitet från mannens sida när kvinnan har markerat att hon inte (längre) vill” i praktiken är tillräckligt för ansvar.⁴

Våldtäkt kan vidare förövas genom användande av *hot om brottslig gärning*.⁵ Ett typexempel kan vara att gärningsmannen tilltvingar sig samlag genom hot om att döda eller misshandla den utsatte. Hotet kan emellertid också avse brott mot egendom, till exempel ett hot om att förstöra offrets lägenhet. Det förutsätts heller inte, även om det torde vara vanligast, att hotet riktar sig mot offret. Ett hot kan sålunda avse annan person än den utsatte, till exempel dennes barn. Framhållas bör också att ett hot inte behöver vara uttryckligt.

En fråga som har diskuterats i mycket begränsad utsträckning (och det gäller även i fråga om ansvar för olaga tvång), är vilken typ av hot om brott som kan anses tillräckligt för ansvar. Eftersom det är brottsligt till exempel att snatta och

att köra för fort framstår det som klart att bestämmelsen inte rimligen kan anses omfatta alla situationer där någon hotar att utföra en brottslig gärning ("ha sex med mig annars går jag och snattar en chokladkaka"). Avgörande får anses vara att hotet kan sägas ha varit *tvingande*. Det är emellertid tydligt att det kriminaliserade området i detta avseende inte är särskilt skarpt avgränsat. Viss osäkerhet råder både vad gäller om det krävs en viss svårhet hos den gärning med vilken det hotas (jämför till exempel ett hot om grov misshandel med ett hot om en cykelstöld) och vad gäller relationen mellan hotet och den tvingade (jämför till exempel ett hot om att begå brott mot den utsatte eller dennes barn med ett hot om att begå brott mot staten eller mot någon helt utomstående).

Det andra typfallet regleras i bestämmelsens andra stycke och tar sikte på fall där någon:

otillbörligt utnyttja[r] att [offret] på grund av medvetlöshet, sömn, berusning eller annan drogpåverkan, sjukdom, kroppsskada eller psykisk störning eller annars med hänsyn till omständigheterna befinner sig i ett hjälplöst tillstånd.

Som framgått ovan omfattas fall där offret av gärningsmannen försätts i vanmakt eller annat liknande tillstånd redan av första stycket. De här aktuella fallen kompletterar första stycket dels på så sätt att det inte förutsätts att tillståndet kan tillskrivas gärningsmannen (offret kan till exempel själv ha berusat sig eller av gärningsmannen försätts i ett hjälplöst tillstånd vid ett tillfälle då denne saknat uppsåt att vidta en sexuell handling mot offret), dels såtillvida att det inte endast omfattar vanmakt och därmed jämförliga tillstånd, utan en vidare krets av tillstånd som kan betecknas som hjälplösa.

Karaktäristiskt för ett hjälplöst tillstånd är att offret antingen saknar *förmåga att värja sig, förmåga att kontrollera sitt beteende* eller *förmåga att uppfatta gärningens innebörd*.⁶ Fråga behöver inte vara om att offret fysiskt är (helt) satt ur spel, utan också situationer när offret psykiskt upplever att det är omöjligt att värja sig kan omfattas.⁷ Ett hjälplöst tillstånd kan exempelvis bestå i naturlig sömn eller i att någon har berusat sig i sådan utsträckning att denne saknar hämningar.⁸

För att gärningsmannen ska kunna fällas till ansvar förutsätts att denne kan sägas ha "otillbörligt utnyttjat" offrets hjälplösa tillstånd. Genom kravet på otillbörligt utnyttjande undantas fall då gärningen inte innebär ett angrepp på den andres sexuella integritet.⁹ Den som befinner sig i ett hjälplöst tillstånd – och därför löper stor risk att utnyttjas – behöver ju inte utnyttjas i det enskilda fallet. Det torde till exempel vara relativt vanligt att två påtagligt berusade personer har ömsesidig sex efter en kväll på krogen. I dylika situationer har otillbörlighetskravet en inte obetydlig roll att spela för att avgränsa det straffbara från det straffria.

Det har i förarbetena sagts att kravet på otillbörligt utnyttjande innebär att bestämmelsen sällan kan föranleda ansvar inom ramen för äktenskapsliknande

förhållanden eller att det "ligger [...] i sakens natur" att det för ansvar i dylika relationer "måste vara fråga om en mycket påtaglig kränkning".¹⁰ Dessa uttalanden torde i dag om inte helt sakna aktualitet så i vart fall behöva förses med betydande reservationer. Det kan visserligen inte uteslutas att parternas relation kan påverka otillbörlighetsbedömningen, men otillbörligt utnyttjande kan tvivelsutan förekomma också inom ramen för äktenskapsliknande förhållanden.

Samlag eller sexuell handling som är jämförlig med samlag
För att våldtäkt ska vara förövat förutsätts inte endast att gärningsmannen använt ett sådant medel eller utnyttjat en sådan situation som har beskrivits i föregående avsnitt, utan också att den sexuella handlingen utgjorts av samlag eller "annan sexuell handling som med hänsyn till kränkningens art och omständigheterna i övrigt är jämförlig med samlag".

Vad som utgör samlag är inte närmare definierat i lagtexten. Däremot finns en närmast teknisk definition av samlag som härrör både från äldre praxis och från uttalanden i förarbetena till brottsbalken:

*För att ett samlag skall anses föreligga är det tillfyllest att en mans och en kvinnas könsdelar kommit i beröring med varandra. Det krävs inte att något inträngande skall ha skett.*¹¹

Definitionen härrör från en tid när våldtäktsbrottet endast kunde begås av män, men innebörden är giltig än i dag: samlag förutsätter bara att könsdelarna hos en man och en kvinna kommit i beröring (utan något krav på varaktighet).¹² Denna definition innebär att samlag mellan två personer av samma kön är begreppsligt uteslutna (vilket emellertid inte innebär att de inte omfattas av bestämmelsen om våldtäkt; se strax nedan). Sammantaget kan sägas att det rättsliga samlagsbegreppet är både vidare (så till vida att det omfattar också ofullbordade gärningar) och snävare (det omfattar till exempel *inte* anal- och oralsex) än enligt vardagsspråket.

Som framgått ovan omfattar våldtäktsbrottet nu inte endast samlag, utan också andra sexuella handlingar *som med hänsyn till kränkningens art och omständigheterna i övrigt är jämförliga med samlag*. Den jämförelse med samlag som ska göras ska ta sikte på den sexuella kränkningens art och inte på själva sexualhandlingen som sådan.¹³

Som exempel på gärningar som ska anses som jämförliga med samlag i detta hänseende anges i förarbetena anala och orala samlag (oavsett om det är gärningsmannen eller offret som utför den orala handlingen) och att föra in föremål, fingrar eller en knytnäve i en kvinnas underliv eller i anus.¹⁴

Av Högsta domstolens avgöranden i NJA 2008 s. 482 (I och II) framgår, vilket ligger i linje med tidigare förarbetsuttalanden, att gärningen att onanera en man *inte* är att anse som jämförlig med samlag medan däremot gärningen att föra in fingrar i en kvinnas slida är en handling jämförlig med samlag.

Denna bedömning kan vid första påseende tyckas anmärkningsvärd – det skulle till exempel kunna hävdas att avgörandet innebär att mäns sexuella integritet inte skyddas i samma omfattning som kvinnors. Avgörandet kan emellertid möjligen försvaras med hänvisning till integritets- och intimitetshänsyn, det vill säga med hänvisning till att inträngande i en annans kropp är ett allvarigare integritetsintrång än ytlig beröring.¹⁵ Hur man ska se på denna fråga beror i allt väsentligt på hur man ser på frågan om likhet och skillnad: bör det avgörande vara att man i båda fallen har berört en människas könsorgan (i så fall kan avgörandena ifrågasättas) eller bör det avgörande vara att gärningsmannen i det ena fallet trängt in i en annan människas kropp, medan så inte skett i det andra fallet (i så fall kan avgörandena försvaras). Det förhållandet att det i det ena fallet var fråga om två individer av samma kön (två män) torde i sig inte ha haft någon betydelse för utgången.

Som framgått förutsätts också, för att andra gärningar än samlag ska kunna bedömas som våldtäkt, att gärningen är att betrakta som en *sexuell* handling. Detta krav torde normalt vara uppfyllt om man finner att gärningen på ovan angivet sätt är jämförlig med samlag, men kravet kan sägas innebära att man måste göra en bedömning av om handlingen har sexuell karaktär (frågan behandlas närmare nedan i avsnittet om sexuellt tvång).

Straffskalor

Straffet för våldtäkt av normalgraden är fängelse i lägst två och högst sex år. Om gärningen är att bedöma som grov används en förhöjd straffskala som sträcker sig från fängelse i fyra år till fängelse i tio år. Om en våldtäkt bedöms som mindre allvarlig är straffet fängelse i högst fyra år. Gradindelningen sker efter en samlad bedömning av gärningens svårhet, men för bedömningen av om en gärning är grov anges att vissa omständigheter ska beaktas särskilt, till exempel om våldet eller hotet varit av särskilt allvarlig art eller fler än en person förgripit sig på offret.

Sexuellt tvång

Bestämmelsen om sexuellt tvång kan sägas komplettera bestämmelsen om våldtäkt genom att kriminalisera vissa gärningar som *antingen* på grund av *det medel som använts* av gärningsmannen *eller* på grund av *den sexuella handlingens karaktär* inte uppfyller de krav som ställs för att en gärning ska vara att rubricera som våldtäkt.

Det förhållandet att brottstypen våldtäkt är kvalificerad i relation till sexuellt tvång, betyder inte att en enskild våldtäkt alltid är att anse som allvarigare än ett enskilt fall av sexuellt tvång. En gärning som inte uppfyller de krav som enligt våldtäktsbestämmelsen ställs på den sexuella handlingen kan ju exempelvis genomföras i grupp och med användande av mycket grovt våld. Omvänt kan en gärning som är att bedöma som våldtäkt naturligtvis vara sådan att den precis når upp till minimikraven för våldtäkt och därför är (relativt sett) mindre allvarlig. Detta

förhållande återspeglas i att straffskalorna för våldtäkt och sexuellt tvång i ganska stor utsträckning överlappar varandra.

Som ovan antytts (detta behandlas närmare i avsnittet om rättsutvecklingen nedan) har de krav som uppställs för att våldtäkt ska föreligga vid flera tillfällen sänkts. Detta har i motsvarande mån inneburit att betydelsen av bestämmelsen om sexuellt tvång har minskat. I dag kan sägas att bestämmelsen i första hand har sin betydelse när den sexuella handlingen inte utgörs av ett samlag och heller inte av en sexuell handling som är jämförlig med samlag. Bestämmelsen kan emellertid också, vilket utvecklas under nästa rubrik, få praktisk betydelse därigenom att den uppställer ett något mindre högt ställt krav på tvång.

Olaga tvång

För att sexuellt tvång ska föreligga fordras som huvudregel att gärningsmannen använt *olaga tvång* som ett medel för att tvinga offret till en sexuell handling. Med olaga tvång avses sådana gärningar som är kriminaliserade (just såsom olaga tvång) enligt 4 kap. 4 § brottsbalken. Detta innebär att bestämmelsen, utöver sådant tvång som omfattas också av våldtäktsbestämmelsen, inkluderar fall där tvånget sker med användande av sådant *utpressningshot* som kriminaliseras i 4 kap. 4 § första stycket andra meningen brottsbalken, det vill säga avgivande av ett hot att *åtala eller ange någon för brott* eller att *lämna menligt meddelande* om någon. Som exempel på vad som kan vara att anse som ett menligt meddelande kan nämnas ett meddelande om att någon haft viss sexuell förbindelse samt att någon tillhör eller har tillhört en extremistisk politisk organisation (i båda fallen förutsätts att uppgiften av någon anledning är besvärande för den hotade).¹⁶

Den som till exempel hotar att berätta att någon har varit otrogen eller har varit aktiv nationalsocialist och därigenom förmår denne att företa eller tåla en sexuell handling kan alltså vara att döma för sexuellt tvång.

För att nu nämnda hot ska utgöra olaga tvång i den mening som avses i 4 kap. 4 § förutsätts att det är *otillbörligt*. När ett hot syftar till att förmå en person att delta i en sexuell handling torde emellertid detta krav alltid vara uppfyllt.¹⁷ Detta kan ses som ett exempel på att självbestämmandet på det sexuella området av lagstiftaren värderas högre än självbestämmandet i allmänhet (vilket naturligtvis inte hindrar att man menar att lagstiftaren inte i alla delar lyckas skydda den sexuella autonomi tillräckligt väl).

Sådant *våld* som är tillräckligt för att olaga tvång ska föreligga uppfyller numera också kravet på våld enligt våldtäktsbestämmelsen. I denna del innebär bestämmelsen om sexuellt tvång alltså ingen utvidgning. Detsamma – det vill säga att bestämmelsen om sexuellt tvång överlappar, men inte går utöver, bestämmelsen om våldtäkt – gäller sådana fall där gärningsmannen otillbörligt utnyttjar att någon befinner sig i ett hjälplöst tillstånd. I dessa fall är bestämmelsen om sexuellt tvång

alltså av praktisk betydelse endast när den sexuella handlingen inte uppfyller de krav som ställs i bestämmelsen om våldtäkt.

Sexuell handling

Som ovan framgått fordras vid våldtäkt att den sexuella handlingen uppfyller vissa särskilda krav: för att det ska vara fråga om våldtäkt krävs samlag eller en sexuell handling som med hänsyn till kränkningens art är jämförlig med samlag. Något sådant krav uppställs inte vid sexuellt tvång. Enligt bestämmelsen i 6 kap. 2 § är det tillräckligt att handlingen kan bedömas såsom sexuell.

Utgångspunkten vid bedömning av om detta krav är uppfyllt kan sägas vara att en handling i regel är att anse som sexuell om den innebär att den ena partens könsdelar kommit i någorlunda varaktig beröring med den andra partens kropp (detta är vad som tidigare omfattades av begreppet sexuellt umgänge).¹⁸ Också andra handlingar kan emellertid omfattas av begreppet sexuell handling, och det avgörande kan sägas vara om gärningen "haft en påtaglig sexuell prägel samt varit ägnad att tydligt kränka offrets sexuella integritet". Dessa bedömningsgrunder utvecklas i motiven på följande sätt:

För att en handling skall anses ha haft en påtaglig sexuell prägel bör det räcka att handlingen varit av sådan karaktär att den typiskt sett syftar till att väcka eller tillfredsställa bådars eller enderas sexuella drift. Frågan om den sexuella handlingen medfört en direkt tillfredsställelse av könsdriften eller inte bör dock lika lite som i dag vara av betydelse vid den rättsliga bedömningen. Vad därefter gäller kravet på att handlingen skall ha varit ägnad att tydligt kränka den andra personens sexuella integritet skall en objektiv bedömning av de faktiska omständigheterna ge vid handen att handlingen typiskt sett innebär en sådan kränkning.¹⁹

Gränsdragningsvårigheter kan uppstå både i relation till gärningar som visserligen berör integritetskänsliga kroppsdelar, men där gärningen ändå kan anses sakna sexuell karaktär (ett exempel kan vara pennalism där en pojke gör en annan illa genom att vrida om dennes könsorgan) och i relation till gärningar som visserligen innefattar ett fysiskt närmande men som inte når upp till den gräns där den kan kvalificeras som sexuell (jämför till exempel ett fall där någon tvingar till sig en kram med påtagligt smeksamma inslag).

Straffskalor

Straffskalan för sexuellt tvång sträcker sig från fängelse i 14 dagar till fängelse i två år. Om brottet bedöms som grovt är straffskalan fängelse i sex månader till fängelse i sex år. Om dessa skalor jämförs med dem som gäller för de olika grader av våldtäkt framgår att det föreligger en mycket stor överlappning. Som

ovan antyfts innebär detta bland annat att ett fall av grovt sexuellt tvång mycket väl kan vara allvarligare än en våldtäkt av normalgraden, liksom ett fall av sexuellt tvång av normalgraden kan vara allvarligare än en mindre allvarlig våldtäkt.

Sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning

I 6 kap. 3 § brottsbalken vidgas skyddet för den sexuella integriteten så till vida att också utnyttjande av beroendeställning kriminaliseras.

Bestämmelsen kan sägas ta sikte på fall där offrets relation till gärningsmannen är sådan att den förres möjligheter att själv välja huruvida den vill medverka till en sexuell handling påverkas av relationen.

Allvarligt missbruk av beroendeställning

För ansvar enligt 6 kap. 3 § brottsbalken fordras att gärningsmannen förmår den utsatte att företa eller tåla en sexuell handling genom att allvarligt missbruka att den utsatte befinner sig i beroendeställning till gärningsmannen.

Kravet på beroendeställning innebär att det måste föreligga någon form av *avhängighetsförhållande* mellan den utsatte och gärningsmannen. Beroendeställningen kan exempelvis bygga på en ekonomisk relation, på ett anställningsförhållande eller på sådana lydnadsförhållanden som finns till exempel inom det militära eller på en kriminalvårdsanstalt. Fråga kan emellertid också vara om avhängighet till följd av narkotikaberoende (till exempel mellan en person som är beroende av heroin och dennes langare). För ansvar fordras att den utsatte står under "ett tryck som är av allvarlig betydelse för honom eller henne".²⁰

Brott kan vara förövat även om den utsatte tagit initiativ till den sexuella handlingen, men det fordras i så fall att gärningsmannen kan sägas ha förmått den utsatte att ta initiativ till den sexuella handlingen.²¹

Vidare kan initiativet till handlingen, liksom den utsattes egen vilja, beaktas vid bedömningen av huruvida handlingen inneburit ett allvarligt missbruk av beroendeställningen. Man kan uttrycka det så att bestämmelsen *inte* innebär en generell kriminalisering av sexuella relationer mellan personer där den ene står i avhängighetsförhållande till den andre, utan förutsätter att beroendeställningen allvarligt har missbrukats.

Sexuell handling

Vad gäller 6 kap. 3 § omfattas alla typer av sexuella handlingar. I denna del hänvisas till vad som sagts ovan i avsnittet om sexuellt tvång.

Straffskalor

Straffet för brott enligt 6 kap. 3 § brottsbalken är fängelse i högst två år. Om brottet är att bedöma som grovt är straffskalan fängelse i lägst sex månader och högst fyra år.

Något om brott mot barn och ungdomar

Vad gäller brott mot unga är lagstiftningens utgångspunkt att personer under 15 år saknar förmåga att samtycka till sexuella handlingar och att det därför utgör ett övergrepp att vidta en sexuell handling mot en person som inte fyllt 15 år.²² För ansvar fordras därför inte att gärningsmannen använt något särskilt medel eller utnyttjat någon speciell situation; tillräckligt är i princip att den utsatte är under 15 år.

Lagstiftningen är uppbyggd på så sätt att sexuella handlingar riktade mot personer som är under 15 år i sig är kriminaliserade antingen enligt 6 kap. 4 § såsom våldtäkt mot barn (under förutsättning att den sexuella handlingen är samlag eller jämförlig med samlag; se ovan i avsnittet om våldtäkt) eller enligt 6 kap. 6 § såsom sexuell övergrepp mot barn (om det är fråga om en annan sexuell handling; se ovan i avsnittet om sexuell tvång).

I kapitlet finns sedan två bestämmelser som möjliggör en mildare bedömning. Först och främst finns i 6 kap. 5 § en bestämmelse som möjliggör en mildare bedömning om en gärning som uppfyller kraven för våldtäkt mot barn ändå, med hänsyn till omständigheterna vid brottet, är att bedöma såsom mindre allvarlig. Av relevans vid bedömningen är bland annat målsägandens ålder, ålderskillnaden mellan parterna, deras relation i övrigt samt gärningens karaktär.²³ Om gärningen är att anse som mindre allvarlig ska enligt 6 kap. 5 § dömas för sexuell utnyttjande av barn, varvid en lindrigare straffskala blir tillämplig.

Härutöver finns en undantagsbestämmelse i 6 kap. 14 § som innebär att ansvar inte ska utdömas om ”det är uppenbart att gärningen inte inneburit något övergrepp mot barnet med hänsyn till den ringa skillnaden i ålder och utveckling mellan den som har begått gärningen och barnet samt omständigheterna i övrigt”.²⁴ Den senare bestämmelsen är tillämplig både i relation till bestämmelsen om våldtäkt mot barn (6 kap. 4 § brottsbalken) – men gången är då sådan att man först måste bedöma gärningen som mindre allvarlig enligt 6 kap. 5 § brottsbalken – och i relation till bestämmelsen om sexuell övergrepp mot barn (6 kap. 6 § brottsbalken). Bestämelsen tar i första rummet sikte på fall av helt frivilliga sexuella kontakter mellan två tonåringar vilka inte står långt ifrån varandra i ålder och utveckling.

Det sagda innebär att en bedömning av ett samlag mellan en 15-åring och en 14-åring i grunden är att bedöma såsom våldtäkt mot barn enligt 6 kap. 4 §. Sedan finns emellertid dels en möjlighet att bedöma gärningen såsom mindre allvarlig (6 kap. 5 §), dels – om man bedömer gärningen som mindre allvarlig – en möjlighet att överhuvudtaget inte döma till ansvar (6 kap. 14 §). Det sistnämnda förutsätter inte bara att skillnaden i ålder varit liten, utan också att gärningen företagits helt frivilligt, det vill säga utan tvång eller påtryckningar i någon form.

Straffskalorna motsvarar i princip dem som gäller för brott förövade mot vuxna. Exempelvis gäller att våldtäkt mot barn bestraffas med fängelse lägst två och högst sex år och att det för grovt brott gäller en förhöjd straffskala som sträcker sig från fängelse i fyra år upp till fängelse i tio år.

Avslutningsvis bör också nämnas att det, vad gäller personer mellan 15 och 18 år, finns ett (i relation till vuxna) utvidgat skydd mot sexuella handlingar om den unge

- är avkomling till gärningsmannen
- står under fostran av gärningsmannen eller har ett liknande förhållande till denne eller
- står under vård eller tillsyn av gärningsmannen enligt myndighetsbeslut.

Dessa regler, som återfinns i 6 kap. 4 § andra stycket och 6 kap. 6 § brottsbalken, behandlas emellertid inte närmare i denna text.

Särskilt om relationen mellan tvång, utnyttjande och samtycke

Såsom bestämmelserna i kapitlet är konstruerade kan frågan om samtycke från offrets sida med utgångspunkt i bestämmelsernas rekvisit sägas vara irrelevant under förutsättning att brottsrekvisiten är uppfyllda. Vid våldtäkt kan till exempel sägas att tvång genom våld eller hot rent begreppsligt utesluter samtycke. Om den utsatte har sagt "ja" eller "okej" till samlag efter att gärningsmannen har hotat med våld har naturligtvis något samtycke i rättslig mening inte lämnats. "Samtycket" har framtvingats och är därför irrelevant. På samma sätt kan sägas att frågan om samtycke i grunden inte är aktuell att ställa när någon befunnit sig i ett hjälplöst tillstånd, eftersom denne då kan sägas *ha begränsad förmåga att samtycka*.

Man kan uttrycka det så att bestämmelserna i 6 kap. brottsbalken negativt definierar vad som utgör ett relevant samtycke, det vill säga genom att ange situationer i vilka något rättsligt relevant samtycke inte ska anses ha lämnats ger bestämmelserna en bild av vad vi godtar som ett samtycke till sex. Samtidigt är det tydligt – både för den som tar del av domar på området och för den som följer dagspressens bevakning av rättegångar om sexuella övergrepp – att man i praxis hela tiden kommer tillbaka till frågan om den utsatte har samtyckt eller inte. Vad beror det på?

Svaret på frågan kan sägas vara att brottsbeskrivningarna visserligen konstruerats på ett sätt som gör att någon bedömning av samtycke inte behöver göras för att avgöra om brottsrekvisiten är uppfyllda – föreligger förutsättningar för ansvar så föreligger per definition inte ett relevant samtycke – men att samtycke, framför allt i fall där det är osäkert vad som egentligen har skett, kommer in bakvägen som en (tänkbar eller otänkbar) *alternativ hypotes* om händelseförloppet. Åklagarens beskrivning av ett samlag som framtvingats medelst hot ställs helt enkelt ofta mot en beskrivning å gärningsmannens sida av ett samlag med samtycke. Frågan i rättegången är så att säga ofta *om* det

- (i) har varit fråga om en framtvingad sexuell handling (vilket är utgångspunkten för åklagarens gärningsbeskrivning), *eller* om det
- (ii) har varit fråga om en sexuell handling företagen med samtycke (vilket den tilltalade påstår).

Att säga att ett samlag skedde frivilligt eller med samtycke kan, med andra ord, vara ett sätt att uttrycka att det inte förekommit relevant tvång eller utnyttjande.

Till det sagda ska läggas att samtyckesfrågan enligt vissa av bestämmelserna i kapitlet också kan bli av direkt rättslig relevans vid de olika bedömningar som måste göras. Bland annat kan frågan om den utsatte har samtyckt till och "velat" gärningen ha betydelse bland annat för bedömningen av huruvida gärningsmannen har allvarligt missbrukat en beroendeställning samt för bedömningen av huruvida ett övergrepp har förövats (och för hur det i så fall skall rubriceras) i situationer när någon haft sex med en person under 15 år.

Andra regler av relevans för den rättsliga prövningen

Kravet på uppsåt eller oaktsamhet

Ansvar enligt 6 kap. brottsbalken förutsätter, i enlighet med den huvudregel som finns uttryckt i 1 kap. 2 § brottsbalken, att gärningen begås uppsåtligt. Uppsåt kan sägas innebära att gärningsmannen antingen ska ha *förstått* vad han (eller hon) har gjort eller *velat* göra det han eller hon gjorde.²⁵

Uppsåtet ska täcka allt som krävs för ansvar enligt brottsbeskrivningen.²⁶ Vid våldtäkt som begås genom våld eller hot förutsätts alltså att gärningsmannen har uppsåt både till att den utsatte genom våldet eller hotet tvingats till den sexuella handlingen och till att det företas en sådan kvalificerad sexuell handling som förutsätts enligt bestämmelsen.

Det låter sig sägas att uppsåtskravet i den stora majoriteten av fall inte bör vara särskilt problematiskt. De gärningar som är kriminaliserade är sådana som det finns begränsade möjligheter att missta sig om och som man svårigen kan orsaka av misstag. Det är följaktligen inte alldeles enkelt att med användande av realistiska fall ange tydliga exempel på uppsåtsbrist. För att illustrera den principiella betydelsen av uppsåtskravet ska ett par exempel likväl anges.²⁷

Tänkbart är till exempel att en person som befinner sig i ett hjälplöst tillstånd och – till exempel till följd av berusning eller psykisk sjukdom – nästan helt saknar förmåga att kontrollera sina handlingar, ändå utåt framstår som kontrollerad och adekvat i sitt handlande.²⁸ I ett sådant fall kan tänkas att gärningsmannen inte, på sätt som krävs för uppsåt, förstår att den utsatte befinner sig i ett hjälplöst tillstånd.

Tänkbart är också att den utsatte helt misstolkar en åtgärd av gärningsmannen och tror att den är utsatt för hot och därför vidtar en sexuell handling med gärningsmannen. Antag till exempel att två personer är ute och campar och precis ska gå och lägga sig och att gärningsmannen därvid, på frågan "vad ska vi göra nu?", visar upp ett munspel. Om den utsatte tror att munspelet är en kniv och denne därvid "ger upp" och vidtar en sexuell handling med gärningsmannen, kan tänkas att denne i sin tur missförstår campingpartnerns (i realiteten framtvingade) närmanden och därför inte, på sätt som krävs för uppsåt, förstår att dennes sexuella handling är framtvingad.

Det bör i sammanhanget framhållas att frågan om huruvida uppsåt förelegat inte har att göra med om gärningsmannens uppfattning om situationen är rimlig eller försvarlig eller inte. Om gärningsmannen (faktiskt) trodde något felaktigt om ett relevant förhållande ska domstolen frikänna från uppsåtsbrott oavsett om misstaget är aldrig så dumt. Att gärningsmannen *borde* ha förstått (till exempel att munspelet uppfattades som en kniv och att den utsatte därför kände sig tvingad att företa en sexuell handling) är rättsligt att bedöma som *oaktsamhet* och oaktsam våldtäkt är inte kriminaliserad.²⁹

En annan sak är att rimligheten i en felaktig tro kan ha betydelse för om domstolen finner en invändning om felaktig tro motbevisad. Den tilltalade som påstår att han eller hon – på ett sätt som framstår som helt orimligt – trots något felaktigt (och därför saknat uppsåt) kommer inte sällan att få sin berättelse lämnad ”utan avseende”, vilket i klartext betyder att domstolen säger att den inte tror på den tilltalade och därför inte bryr sig om invändningen.

Som ovan framhållits förutsätts för ansvar enligt bestämmelserna i 6 kap. brottsbalken att gärningen begås uppsåtligt. Det finns emellertid en undantagsregel i 6 kap. 13 § brottsbalken som stadgar att ansvar som är föreskrivet ”för en gärning som begås mot någon under en viss ålder skall [å dömas] även den som inte insåg *men hade skälig anledning* att anta att den andra personen inte uppnått den åldern”. Detta innebär att när det gäller brott som karaktäriseras av att åldern utgör en brottsförutsättning, det vill säga brott mot personer under 15 år (eller under 18 år i vissa fall), fordras inte uppsåt utan blott oaktsamhet i relation till åldern. Man kan uttrycka det så att inte bara den som förstått att barnet var under 15 år kan dömas till ansvar, utan också den som *borde ha förstått* detta.

Regler om bevisbörda och beviskrav

I den svenska straffprocessen har åklagaren bevisbördan, och beviskravet sätts högt.³⁰ Man brukar tala om att det måste vara ställt *utom rimligt tvivel* att den tilltalade har förövat en gärning som uppfyller rekvisiten i den aktuella bestämmelsen.³¹ Att beviskravet i straffrätten sätts högt hänger samman med straffrättens mycket ingripande och klandrande karaktär. Straffrätten innebär ytterst att staten medvetet och institutionaliserat tillfogar en människa lidande.

De nu antydda bevisreglerna betyder att en domstol i många fall där det är sannolikt, eller mycket sannolikt, att brott har förövats ändå ska frikänna den tilltalade. Detta är viktigt att hålla i minnet när man läser rättsfall både på detta och på andra områden.

Bevisvärderingen i Sverige är fri.³² Det går följaktligen inte att uppställa några mer generella regler om vad som måste föreligga för en fällande dom. Med hänsyn till att sexuella övergrepp inte sällan begås i avskildhet blir ofta målsägandens berättelse mycket viktig. Högsta domstolen har i ett par nyligen avkunnade domar

förklarat att det, för fällande dom, inte är ”tillräckligt att målsägandens berättelse är mer trovärdig än den tilltalades” men att det i enlighet med tidigare praxis kan vara tillräckligt med en ”alltigenom trovärdig utsaga från målsäganden ... i förening med vad som i övrigt har framkommit i målet – till exempel om målsägandens beteende efter händelsen”.³³

Domstolarnas bevisprövning och bevisvärdering är i sig ofta föremål för debatt och diskussion. Det händer till exempel att domstolarna hänvisar till allmänna antaganden om hur människor (normalt) betar sig i olika situationer och lägger dessa till grund för slutsatser om att något är styrkt eller – och oftare – att något inte är styrkt. Bland sådana faktorer som på detta sätt har tillmätts betydelse och sedan föranlett diskussion och debatt kan bland annat nämnas

- att målsäganden inte omedelbart anmält det påstådda övergreppet,
- att målsäganden inte skrikit trots att det funnits människor i närheten, samt
- att målsäganden umgåtts med gärningsmannen efter det påstådda övergreppet.

Beträffande denna diskussion finns å ena sidan anledning att betona vikten av att de antaganden man på detta sätt lägger till grund för bedömningen grundas på – i möjligaste mån – genuina och välgrundade kunskaper om mänskligt beteende och inte på fördomar och tyckande (ibland är det onekligen svårt att förstå varför en viss omständighet tillmätts relevans). Å andra sidan finns också anledning att framhålla att beviskraven innebär att rimligt tvivel ska leda till frikännande och att vissa faktorer kanske i vissa sammanhang kan duga som underlag för att skapa eller förstärka tvivel, utan att de egentligen duger som bevis för något.

Rättsutvecklingen från brottsbalken och framåt

I det följande ska det skisseras hur lagstiftningen om våldtäkt har utvecklats från brottsbalkens ikraftträdande (år 1965) fram till dagens datum. Jag har valt att fokusera på våldtäktsbrottet eftersom ramarna för denna rapport skulle sprängas av en mer generell skiss över utvecklingen. När man läser detta avsnitt bör man därför hålla i minnet att det som tidigare inte utgjort våldtäkt ofta har varit straffbart enligt någon annan bestämmelse.

Bestämmelserna om sexuella övergrepp har under hela den tid som här behandlas haft den utsattas sexuella självbestämmanderätt som det övergripande skyddsintresset. Tidigare har det emellertid sett delvis annorlunda ut. Om vi går tillbaka till medeltiden sågs sålunda våldtäktsbrottet delvis som ett egendomsbrott riktat mot kvinnans äkta man eller släkt. Efter hand kom också idéer om sedlighet och ära att spela en betydande roll.³⁴ Även om det kan sägas att äldre synsätt i viss utsträckning hängt kvar och påverkat föreställningar om våldtäktsbrottet på olika sätt har jag i detta sammanhang valt att fokusera på utvecklingen i vad som kan betecknas som modern tid.

Enligt brottsbalken i ursprunglig lydelse fordrades för våldtäktsansvar att gärningsmannen förmått den utsatte till samlag antingen genom våld å person eller genom hot som innebar trängande fara.

Kravet på våld å person innebar att bestämmelsen omfattade dels misshandel (det vill säga tillfogande av smärta, kroppsskada eller försättande i vanmakt), dels ett närmast fullständigt betvingande av den kroppsliga rörelsefriheten.³⁵ För att ett hot om trängande fara skulle föreligga fordrades fara för ett omedelbart förestående våld av allvarligare beskaffenhet (fara för liv, hälsa eller något annat mera betydelsefullt intresse).³⁶ Flera av de medel för att framtvunga sex som i dag omfattas av bestämmelsen omfattades alltså inte enligt då gällande lagstiftning.

Också vad gäller den sexuella handlingen var bestämmelsen begränsad i relation till vad som gäller i dag. Bestämmelsen omfattade endast samlag och därtill kunde våldtäkt, vilket framgick uttryckligen av lagtexten, endast förövas *av en man mot en kvinna*.

En viktig nyhet vid brottsbalkens ikraftträdande år 1965 var att våldtäkt kunde begås inom äktenskap. Denna nyhet var emellertid inte alldeles okontroversiell. I propositionen anförde departementschefen följande:

En principiell nyhet [...] är att våldtäktsbrottet skall omfatta även det fall att parterna är gifta med varandra. Under remissbehandlingen har vissa invändningar riktats mot denna utvidgning av brottsområdet. Invändningarna synes ha visst fog för sig, men med hänsyn till kvinnans sexuella frihet förefaller det i princip oriktigt att från våldtäktsbrottet avgränsa det fall att make med våld eller hot om våld tilltvingar sig samlag med sin hustru. [...] Den riktigaste lösningen synes vara att såsom kommittén föreslagit ej göra något undantag i detta avseende men genom utformningen av skalan för påföljden giva uttryck för ett mildare bedömande av brottet, för den händelse detta med hänsyn till kvinnans förhållande till mannen framstår såsom mindre grovt.³⁷

Det får anses vara tydligt att man ännu vid brottsbalkens ikraftträdande i viss mån utgick ifrån att den sexuella självbestämmanderätten var delvis begränsad inom ramen för ett äktenskap därigenom att man genom äktenskapet mer generellt accepterat sexuellt umgänge.³⁸ Dylika tankar är i dag att se som irrelevanta (vilket dock, i linje med vad som ovan framhållits, inte nödvändigtvis betyder att parternas relation alltid saknar betydelse för de bedömningar som måste göras).

Under tiden efter brottsbalkens ikraftträdande har sedan reformer av mer betydande art skett vid tre tillfällen: år 1984, år 1998 och år 2005.³⁹

Utvecklingen vad gäller våld, tvång och utnyttjande

Vad gäller kravet på våld eller hot skedde en första vidgning år 1984. Reformen innebar att hot som visserligen inte innebar trängande fara, men för den tilltalade

framstår som innebärande sådan fara, fördes in under bestämmelsen. En dylik förändring gällande rånbrottet hade skett redan år 1975. Före förändringen var ansvar i regel uteslutet om någon till exempel visade upp en pistolattrapp och därför inte kunde sägas hota med något som (faktiskt) innebar trängande fara.

Därefter hände inte så mycket beträffande kravet på våld och hot förrän år 2005, då man, vad gäller användande av hot som medel för att förmå någon till sex, frångick kravet på hot som innebär eller framstår som trängande fara och i stället uppställde ett krav på hot om brottslig gärning. Ett exempel på gärningar som numera, men inte tidigare, kan föranleda våldtäktsansvar är att någon tvingar annan till samlag genom "verbala hot om att till exempel förstöra hans eller hennes lägenhet eller genom att börja slå sönder den andres tillhörigheter".⁴⁰

Också vad gäller våldskravet innebar 2005 års reform en viss utvidgning. Enligt propositionen ska det räcka att gärningsmannen använt sådant våld som med straffrättslig terminologi betecknas som våld mot person. Detta innefattar i princip all form av kraftutövning mot en annan person.⁴¹ Mot bakgrund av att våldskravet redan tidigare tolkats på ett extensivt sätt i praxis, det vill säga att det också tidigare har ansetts omfatta nästan allt våld, är det emellertid oklart hur stor utvidgning som reformen egentligen innebar i denna del.

Den viktigaste förändringen var emellertid att våldtäktsbestämmelsen utvidgades till att omfatta otillbörligt utnyttjande av att någon befunnit sig i ett hjälplöst tillstånd (som tidigare bedömts som sexuellt utnyttjande enligt 6 kap. 3 § brottsbalken). Som skäl för förändringen anfördes bland annat att den tidigare regleringen i praktiken innebar att offrets berusning fick mycket stor betydelse för den rättsliga rubriceringen och att den sexuella kränkningen och därmed straffvärdet bör anses vara likartat vid fall av utnyttjande som vid fall där våld eller hot kommit till användning.⁴²

Utvecklingen vad gäller den sexuella handlingen

Vad gäller den sexuella handlingen kan vi på ett liknande sätt se hur våldtäktsbestämmelsen successivt vidgats och kommit att omfatta fler fall.

Som framgått ovan omfattades vid brottsbalkens ikraftträdande år 1965 endast samlag av våldtäktsbestämmelsen (och brottet kunde dessutom bara begås av en man mot en kvinna).

Vid den första reformen år 1984 utvidgades bestämmelsen såtillvida att den inte bara kom att omfatta samlag utan också annat sexuellt umgänge som är jämförligt med samlag.⁴³ Härigenom kom bland annat anala och orala samlag att omfattas av våldtäktsbestämmelsen. I förarbetena poängterades dock att bestämmelsen borde tillämpas bara under förutsättning att handlingen "varit av klart samlagsliknande karaktär".⁴⁴

Vid samma tillfälle gjordes bestämmelsen också könsneutral, vilket innebar att även ett övergrepp förövat av en man mot en man, av en kvinna mot en man eller

av en kvinna mot en kvinna kom att omfattas av bestämmelsen om övriga förutsättningar för ansvar var uppfyllda.

År 1998 vidgades våldtäktsbegreppet ytterligare i detta avseende såtillvida att det kom att omfatta inte bara gärningar som är jämförliga med samlag från sexuell utgångspunkt (gärningar som har "klart samlagsliknande karaktär") utan också andra gärningar som med *hänsyn till kränkningens art och omständigheterna i övrigt är jämförliga med påtvingat samlag*.

Grundtanken kan sägas ha varit att fokus skulle flyttas från en jämförelse av gärningen *såsom sexualhandling* till en jämförelse som tar sikte på en bedömning av huruvida *kränkningen* är jämförlig med den som sker vid påtvingat samlag.⁴⁵ Genom ändringen blev bland annat klart att åtgärder som att föra in främmande föremål i en kvinnas underliv och så kallad "fistfucking", det vill säga att föra upp en knytnäve, omfattas av våldtäktsbestämmelsen. Tankar i denna riktning hade tidigare lagts fram bland annat av Lagrådet i 1984 års lagstiftningsärende.⁴⁶

År 2005 slutligen, ersattes begreppet sexuellt umgänge med begreppet sexuell handling (innebörden av detta begrepp har behandlats ovan i avsnittet om sexuellt tvång). Förändringen – som delvis kan motiveras av rent språkliga skäl; sexuell umgänge för på ett missvisande sätt tankarna till en viss ömsesidighet – innebar en viss begränsad utvidgning av de handlingar som kan karaktäriseras som sexuella framför allt såtillvida att tidigare uppställda krav på varaktig fysisk beröring mjukades upp något.⁴⁷

Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan sägas att utvecklingen entydigt har gått i en riktning. Våldtäktsbrottet har sedan brottsbalkens ikraftträdande *utvidgats och kommit att omfatta fler gärningar* både vad gäller våld, tvång och utnyttjande av omständigheter och vad gäller den sexuella handlingen.

Vi har till exempel gått

- *från* vad som är att beteckna som våld å person *till* varje form av fysisk kraftutövning,
- *från* hot som innebär trängande fara *till* hot om brottslig gärning,
- *från* samlag *via* en jämförelse med samlag som tog sikte på den sexuella handlingen *till* en jämförelse med samlag som tar sikte på kränkningens art, och
- därtill har vi utvidgat bestämmelsen till att omfatta också utnyttjande av någons hjälplösa tillstånd.

I vissa avseenden – det gäller särskilt den sistnämnda ändringen – har reformerna inneburit att ett påtagligt strängare synsätt har anlagts.

I mångt och mycket har förändringarna inneburit att gärningar som tidigare var att bedöma som sexuellt tvång eller som sexuellt utnyttjande har förts in

under våldtäktsbestämmelsen, det vill säga att det har varit fråga om en *om-rubricering*. Om man, på sätt som förordas i inledningen till detta avsnitt, ser bestämmelserna om sexuella övergrepp som en helhet har emellertid förändringarna av det kriminaliserade området varit begränsade. Fler gärningar rubriceras numera som våldtäkt, men det straffbara området som helhet har bara utvidgats marginellt.

De förändringar som har skett återspeglar en delvis förändrad syn på vad som är fel med sexuella övergrepp och på vad som avgör hur allvarligt ett sådant övergrepp är. Man kan säga att den *integritetskränkning* som ligger i påtvingad sexualitet allt mer kommit att betraktas som det centrala varvid mindre vikt kommit att läggas vid att den sexuella handlingen *påtvingats på visst sätt* (till exempel genom användande av våld) och vid vilken *typ av sexuell handling* det varit fråga om (samlag, oralsex etc).

För den som följer debatten om sexualbrotten är det tydligt att de reformer som genomförts inte har hindrat att det fortsatt riktas kritik mot regleringen, mot tillämpningen av regleringen och mot de grundtankar som regleringen vilar på. I det avslutande avsnittet ska därför sägas något om den kritik som riktas mot, och den debatt som förs kring sexualbrotten både på ett mer konkret plan (det vill säga med utgångspunkt i mer preciserad kritik som direkt syftar till ytterligare reformer) och på ett mer abstrakt plan (det vill säga med utgångspunkt i kritik som rör teoretiska och principiella frågor som visserligen ytterst kan påverka lagstiftningens utformning, men som har bredare syften).

Debatt och kritik

Som ovan framhållits är det tydligt att debatten om sexualbrotten är fortsatt livaktig. Intensiteten går visserligen upp och ned, men man kan vara säker på att diskussionen finns där och med någorlunda jämna mellanrum dyker upp i olika media. I samband med rättegången mot de så kallade Stureplansprofilerna år 2007 fördes exempelvis en intensiv debatt om införandet av en så kallad samtyckeslagstiftning,⁴⁸ men det skrevs i sammanhanget också åtskilligt om annat, såsom hanteringen av beviskraven i sexualbrottmål,⁴⁹ om själva mediadebatten och så vidare.⁵⁰

Om man ser till debatten som helhet är den ännu bredare och den omfattar bland annat:

- rättsväsendets bemötande av utsatta personer
- rättsväsendets intresse för (föregivet eller faktiskt) ovidkommande faktorer
- åklagares tillämpning av åtalsregler
- domstolarnas bevisvärdering
- attityder inom rättsväsendet
- den straffrättsliga regleringens utformning.

Allt detta kan naturligtvis inte behandlas i ett kapitel av detta omfång och det kommer här i huvudsak att fokuseras på sådan kritik som avser den straffrättsliga regleringen av våldtäktsbrottet. Om man vill beskriva denna kritik så kan den mycket förenklat delas in i tre kategorier.

Först och främst har vi den kritik som utgår ifrån den enskildes sexuella självbestämmanderätt som lagstiftningens grund och med detta som utgångspunkt ifrågasätter huruvida dagens lagstiftning ger ett tillräckligt gott skydd för den sexuella självbestämmanderätten. Inom ramen för denna kategori finns ett ganska brett spektrum av delvis olikartade synpunkter, men en viktig punkt i kritiken är att lagens krav på tvång genom våld eller hot innebär att den enskilde inte ges ett tillräckligt straffrättsligt skydd mot sex utan samtycke. Kritiken har, exempelvis, uttryckts på följande sätt:

Vår lag straffar inte var och en som utför en sexualhandling mot en annan utan dennes samtycke. Vår lag använder inte våld, hot eller tvång (eller hjälplöst tillstånd) endast som 'bevis' för bristande frivillighet. Vår lag uppställer som ansvarsförutsättning att gärningsmannen använt våld, hot eller tvång eller att den han utförde handlingen mot var i hjälplöst tillstånd och att han insåg detta.⁵¹

Andra har i debatten framhållit att svårigheterna att beivra våldtäkter inte bottenar i lagstiftningen utan i bevisvärigheter och att det som krävs för att komma framåt är att utveckla det arbete som sker bland annat på förundersökningsstadiet.

Vi tillhör inte dem som tror att lösningen ligger i lagstiftningsförändringar. Bevisproblemen skulle vara desamma. Tvärtom är det vår uppfattning att vi i huvudsak har den lagstiftning och de verktyg vi behöver för att utreda och åtala anmälda våldtäkter. Vi måste i stället satsa på utvecklad kompetens, utvecklade arbetsmetoder och utvidgat samarbete.⁵²

Till grund för denna hållning ligger i regel uppfattningen att kraven på våld och hot enligt gällande lagstiftning är så pass begränsade att i princip all sex utan samtycke faller under våldtäktsbestämmelsen (under förutsättning att det går att visa att sexet skedde mot den ena partens vilja).⁵³

Här är inte platsen att närmare analysera vad som är rätt eller rimligt, men det förtjänar att framhållas att diskussionen av konkreta fall ofta försvåras av att det delvis är oklart vad som har hänt (varför olika debattörer inte sällan lägger olika bilder av verkligheten till grund för sina bedömningar).

En annan diskussionspunkt som gäller utformningen av skyddet mot sex utan samtycke är frågan om det finns skäl att utvidga den del av våldtäktsbestämmelsen som gäller utnyttjande av ett hjälplöst tillstånd. I denna del har bland annat Lagrådet framhållit att de situationer i vilka en person är så utsatt att den enligt

lagstiftningen inte kan lämna ett ansvarsbefriande samtycke till sex möjligen är väl snävt formulerade och att man kunde överväga att kriminalisera också utnyttjande av en person som befinner sig i en "särskilt utsatt situation".⁵⁴ Motsvarande förslag har senare förts fram bland annat i riksdagsmotioner.⁵⁵

Diskussionen kring huruvida lagstiftningen ger tillräckligt skydd mot påtvingat sexuellt umgänge har på senare tid ofta tagit sin utgångspunkt i Europadomstolens avgörande i den så kallade Bulgariendomen.⁵⁶ I avgörandet fälldes Bulgarien för att inte ha givit ett godtagbart skydd mot sexuella övergrepp. Europadomstolens uttalanden har av vissa ansetts innebära ett krav på en så kallad samtyckeslagstiftning (det vill säga en lagstiftning som uteslutande bygger på frånvaro av samtycke eller frivillighet), medan andra har framhållit att domstolen vid bedömning av skyddet mot sexuella övergrepp inte bara bygger på lagstiftningens utformning, utan gör en helhetsbedömning både av hur de straffrättsliga reglerna är utformade och av hur de hanteras i praktiken.⁵⁷

Ett konkret reformförslag som bygger på frånvaro av frivillighet – enligt förslaget ska det vara kriminaliserat att ha sex med någon som "inte frivilligt deltar" – har lämnats av Madeleine Leijonhufvud i rapporten "Samtyckesutredningen" (som skrevs 2008 på uppdrag av Miljöpartiet).⁵⁸ Såväl frågan huruvida det finns skäl för en så kallad samtyckesreglering som frågan om det finns skäl att utvidga reglerna till att omfatta personer i en särskilt utsatt situation ligger vidare inom ramen för det uppdrag som justitieministern har givit till 2008 års sexualbrottsutredning. Utredningen ska lämna sitt betänkande i oktober 2010.⁵⁹

Vid sidan av denna typ av kritik finns en annan och mer teoretiskt inriktad diskussion som kan sägas ifrågasätta och problematisera huruvida den enskildes samtycke överhuvudtaget bör vara den bas kring vilken lagstiftningen byggs. Denna kritik tar sin utgångspunkt i att sexuella övergrepp bygger på social och politisk ojämlikhet⁶⁰ och att samtycke – i en värld av ojämlikhet och maktstrukturer – är ett problematiskt begrepp. Kort sagt ifrågasätts och problematiseras den (i någon mening) liberala utgångspunkten att en kvinnas accepterande av sex – under omständigheter av "tvingande ojämlikhet" – kan likställas med ett meningsfullt samtycke. Om man anlägger detta perspektiv finns ingen tydlig dikotomi mellan våldtäkt och andra sexuella handlingar; all sex är i någon mening påtvingad.

En av de tydligaste företrädarna för denna typ av radikalfeministisk analys är den amerikanska juristen Catharine MacKinnon.⁶¹ Man skulle kunna säga att MacKinnons poäng ytterst är att framhålla att vi skulle betrakta området för påtvingad sexualitet som mycket större än vad vi gör om vi verkligen såg den ojämlika kontexten och de underliggande och på olika sätt tvingande strukturerna.⁶²

Även om MacKinnon ifrågasätter huruvida samtyckesbegreppet är meningsfullt är det tydligt att hon ändå i grunden kan sägas utgå ifrån tanken på självbestämmande. Problemet är inte att lagstiftningen utgår ifrån tanken på självbestämmande utan att straffrätten i stort fokuserar på våld och hot och i bedömningen inte

inkluderar "the experiences of inequalities that make choice unfree",⁶³ vilket i sin tur gör att rätten till självbestämmande inte skyddas på ett rimligt sätt.

Som en tredje typ av kritik kan upptas den diskussion som på ett mer explicit sätt riktar in sig på de premisser som straffrätten utgår ifrån, häribland det förhållandet att straffrätten kan sägas ta sin utgångspunkt i den individuella friheten. I svensk juridisk litteratur har bland annat Ulrika Andersson och Kerstin Berglund på detta sätt sökt problematisera den straffrättsliga regleringens utgångspunkter. Ulrika Andersson försöker i sin avhandling visa att straffrättens fokus på samtycke leder till att rättsskyddssubjektets (det vill säga den som skyddas av lagstiftningen) kropp produceras som öppen och sexualiteten som tillgänglig och passiv och Andersson förordar därför att fokus flyttas mot kroppslighet och integritet.⁶⁴

Även Kerstin Berglund har framhållit att vi behöver diskutera de etiska utgångspunkterna för regleringen. Hon argumenterar för att man med en annan förståelse kan se könstillhörighet som en del av människans integritet och att frågan om integritet också måste ses i ett socialt sammanhang. Detta kan leda till delvis andra utgångspunkter för frågan om vad som kan betraktas som en kränkning och därmed också för vad som kan ligga till grund för kriminalisering. Det är enligt Berglund till exempel inte självklart att en människa genom att "välja" att spela en roll (till exempel att frivilligt utsätta sig för till exempel våldsam eller förnedrande sexualitet) kan "ta bort" den kränkning som ligger i gärningen. Gärningen kan därför, trots förekomsten av samtycke, innebära en kränkning som borde vara straffrättsligt relevant.⁶⁵

De här antydda tankegångarna är inte utvecklade på ett sådant sätt att de anvisar hur en lagstiftning skulle kunna utformas eller ens tydliga riktlinjer för en sådan. De innebär snarare ett ifrågasättande av vad som är innebörden av ett självbestämmande och därmed ett ifrågasättande av de ideologiska och kunskapsmässiga premisser som så att säga ligger bakom lagstiftningen.

För egen del tror jag inte att man kommer ifrån att frånvaro av samtycke – det vill säga det faktum att den utsatte behandlas utan respekt för sin person och sitt självbestämmande på ett område där självbestämmande tillmätts mycket stor betydelse – ytterst är vad som definierar ett sexuellt övergrepp. Också med denna utgångspunkt blir det emellertid av betydelse vilka premisser man lägger till grund för sina bedömningar och hur man förhåller sig till kontexten, till exempel till det sociala sammanhang i vilket olika gärningar företas. Samtycke (eller självbestämmande) är så att säga ingen given storhet, utan förutsätter ett ställningstagande både till vilka värden som individen överhuvudtaget ska tillåtas att disponera över och till vad som bör betraktas som ett meningsfullt samtycke, vilket i mångt och mycket kan sägas vara detsamma som ett ställningstagande till vilka omständigheter som kan medföra att ett meningsfullt samtycke *inte* bör anses föreligga (våld, hot, låg ålder, utnyttjande, en tvingande kontext och så vidare).⁶⁶

Jag tror därför inte att det finns någon nödvändig motsättning mellan samtyckes-tanken å ena sidan och de kritiska riktningar som ovan presenterats å den andra.

Däremot är det tydligt att det föreligger mycket olika uppfattningar om vad som ska ses som ett övergrepp och om vad som bör räknas som ett meningsfullt samtycke. Tydligt är också att det inte på något sätt kan anses självklart att dagens lagstiftning fullt ut motsvarar de krav som rimligen kan ställas.

- ¹ Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 45 och 134.
- ² Se vidare till exempel Jareborg, Nils (1984) *Brotten I*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 191 och Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 3:29.
- ³ Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 45.
- ⁴ Sutorius, Helena, Kaldal, Anna (2003) *Bevisprövning vid sexualbrott*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 171.
- ⁵ Se härom prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 134 f. och Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:10.
- ⁶ Se NJA II 1962 s. 175 och prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 47 och 137.
- ⁷ Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 137
- ⁸ Se till exempel Jareborg, Nils (1984) *Brotten I*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 323 och Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:12.
- ⁹ Se till exempel prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 138.
- ¹⁰ Se till exempel NJA II 1962 s. 175.
- ¹¹ Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:7. Se även NJA II 1962 s. 168 och 171 samt, om äldre rätt, Carlén, Richard (1866) *Kommentar öfver Strafflagen*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner. s. 279.
- ¹² Se till exempel prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 135; Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:7; Jareborg, Nils (1984) *Brotten I*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 310.
- ¹³ Se prop. 1997/98:55, *Kvinnofrid* s. 135 och 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 135.
- ¹⁴ Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 136.
- ¹⁵ Se Asp, Petter (2008) "Grader av kränkning – våldtäkt eller sexuellt tvång?", *Juridisk tidskrift* 2008-09. s. 75 ff.
- ¹⁶ Se Jareborg, Nils (1984) *Brotten I*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 323, Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 267.
- ¹⁷ Jareborg, Nils (1984) *Brotten I*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 323 och Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 311.
- ¹⁸ Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:18 f samt prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 34.
- ¹⁹ Prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 33.
- ²⁰ Se NJA II 1962 s. 174 samt Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:24.
- ²¹ Se Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 6:24 f.
- ²² Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 67 och 70.
- ²³ *Ibid.* s. 76 f och 144.
- ²⁴ *Ibid.* s. 114 ff och 151 f.
- ²⁵ Uppsåt förekommer i formerna avsiktssuppsåt, insiktssuppsåt och likgiltighetsuppsåt, se närmare NJA 2004 s. 176.
- ²⁶ Se beträffande den så kallade täckningsprincipen Holmqvist, Lena (1998) *Brottsbalken. En kommentar. Kapitel 1-12*. Stockholm: Norstedts juridik, kommentaren till 1 kap. 2 § brottsbalken samt Jareborg, Nils (2001) *Allmän kriminalrätt*. Uppsala: Iustus. s. 334 ff.
- ²⁷ Se även Svea hovrätt, dom den 17 april 2009 i mål nr B 876-09 samt Hovrätten för Övre Norrland, dom av den 6 maj 2009 i mål nr B 193-09.
- ²⁸ Jämför till exempel hovrättens dom i NJA 2004 s. 231.
- ²⁹ Så är fallet i vissa andra länder, bland annat Norge. I många delstater i USA fordras att ett misstag angående huruvida det förelagat samtycke är "reasonable" för att det ska fritas från ansvar; ett sådant krav hamnar i praktiken nära ett ansvar för oaktsamhet.
- ³⁰ Se Fitger, Peter (1984) *Rättegångsbalken. En kommentar*. Stockholm: Norstedts juridik. Kommentaren till 35 kap. 1 § rättegångsbalken.
- ³¹ Se bland annat NJA 1980 s. 725.
- ³² Se Fitger, Peter (1984) *Rättegångsbalken. En kommentar*. Stockholm: Norstedts juridik. Kommentaren till 35 kap. 1 § rättegångsbalken.
- ³³ Se NJA 2009 s. 447 (I och II). I sammanhanget kan också hänvisas till NJA 1991 s. 83, NJA 1992 s. 446 och NJA 2005 s. 712.
- ³⁴ Se till exempel Sutorius, Helena, Kaldal, Anna (2003) *Bevisprövning vid sexualbrott*. Stockholm: Norstedts juridik. s. 32 ff, Andersson, Ulrika (2004) *Hans (ord) eller hennes? En konstteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*. Lund: Bokbox förlag. s. 78 ff samt Wennberg, Suzanne (2004) "Våldtäkt – med eller mot kvinnans vilja?" *Juridisk tidskrift* 2004-05. s. 114 ff.
- ³⁵ NJA II 1962 s. 169.
- ³⁶ NJA II 1962 s. 170.
- ³⁷ NJA II 1962 s. 171.
- ³⁸ Se till exempel prop. 1962:10, *Förslag till brottsbalk*. s. B 433.
- ³⁹ Här bortses från 1992 års reform som i det perspektiv som här anläggs är av mindre betydelse. Se prop. 1991/92:35, *Om sexuella övergrepp mot barn m.m.*
- ⁴⁰ Prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning* s. 134.
- ⁴¹ *Ibid.* s. 45 och 134.
- ⁴² *Ibid.* s. 47 f.

- ⁴³ Denna reform föregicks av två statliga utredningar, varav den första skapade mycket stor debatt, framför allt genom ett förslag av innebörd att man vid bedömning av svårhetsgraden särskilt skulle beakta den tvingades handlande före övergreppet. Den föreslagna bestämmelsen angavs ta sikte på fall där "den som blivit föremål för övergrepp mer eller mindre uppmuntrat till sexuella närmanden" och måste, på motsvarande sätt som den tvekande hållningen gällande våldtäkt inom äktenskapet, sägas ge uttryck för ett numera övergivet synsätt på kvinnans sexuella självbestämmanderätt. Se SOU 1976:9, *Förslag till ny lydelse av brotsbalkens bestämmelser om sedlighetsbrott*. Mot bakgrund av debatten och kritiken tillsattes en ny utredning som sedan låg till grund för den lagstiftning som genomfördes, se SOU 1982:61, *Våldtäkt och andra sexuella övergrepp*.
- ⁴⁴ Prop. 1983/84:105, *Förslag till Lag om ändring i rättegångsbalken*. s. 17 f.
- ⁴⁵ Se prop. 1997/98:55, *Kvinnofrid*. s. 90 f.
- ⁴⁶ Se prop. 1983/84:105, *Förslag till Lag om ändring i rättegångsbalken*. s. 67 f.
- ⁴⁷ Se prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning*. s. 31 ff. Jämför NJA 1996 s. 418; de gärningar som där var aktuella ansågs inte omfattas av begreppet sexuellt umgänge, men de är avsedda att omfattas av begreppet sexuell handling.
- ⁴⁸ Se till exempel Eriksson, Peter, Reshdouni, Esabelle, "Stureplansprofilerna ska fällas för våldtäkt", *Expressen* 2007-09-01 samt Wersäll, Fredrik, Johansson, Lisbeth, "Räkna inte med ökning av dömda våldtäktsmän", *Dagens Nyheter* 2007-10-19.
- ⁴⁹ Se till exempel Wennstam, Katarina, "Äntligen har en domstol förstätt", *Svenska Dagbladet* 2007-10-16 samt Carlshamre, Maria, "Machomän har fått sig en läxa", *Expressen* 2007-10-17.
- ⁵⁰ Se till exempel Beckroth, Cecilia, "Stureplansprofilerna dömda av medierna", *Expressen* 2007-08-19 samt Neuding, Paulina, "Vem värnar rätten när drevet går?", *Svenska Dagbladet* 2007-08-24.
- ⁵¹ Leijonhufvud, Madeleine, Diesen, Christian, "Sexbrottens moment 22", *Svenska Dagbladet* 2004-07-05. Se även till exempel Eriksson, Peter, Reshdouni, Esabelle, "Stureplansprofilerna ska fällas för våldtäkt", *Expressen* 2007-09-01.
- ⁵² Wersäll, Fredrik, Johansson, Lisbeth, "Räkna inte med ökning av dömda våldtäktsmän", *Dagens Nyheter* 2007-10-19.
- ⁵³ Se till exempel NJA 1988 s. 40 ("I frågan om det skett under sådana förhållanden som grundar ansvar för våldtäkt är att beakta, att lagstiftningen om sexualbrott bygger på att önskemål av en kvinna om att inte ha samlag ovillkorligen skall respekteras i varje situation") (NJA II 1984 s. 145). ("Det krävs inte ett fysiskt motstånd om kvinnan på annat sätt gör klart att hon motsätter sig mannens önskan eller avsikt.") samt, också om Högsta domstolen här uttrycker sig på ett något missvisande sätt, NJA 2004 s. 231 ("Bristen på samtycke är grundläggande när fråga om våldtäkt eller sexuellt tvång prövas och det våld, hot eller tvång som förekommit kan sägas tjäna som bevis på att det sexuella umgänget inte varit frivilligt").
- ⁵⁴ Prop. 2004/05:45, *En ny sexualbrottslagstiftning*. s. 207 f.
- ⁵⁵ Motion 2005/06:Ju392, *Våldtäkt*.
- ⁵⁶ M.C. v. Bulgaria, [2003] ECHR 646.
- ⁵⁷ Se till exempel Leijonhufvud, Madeleine (2008) *Samtyckesutredningen. Lagskydd för den sexuella integriteten*. Stockholm: Thomson förlag. s. 67 ff samt Asp, Petter (2009) "M.C. v. Bulgaria – a Swedish Perspective", *Scandinavian Studies in Law*, vol. 54. (191-212). s. 191 ff.
- ⁵⁸ Leijonhufvud, Madeleine (2008) *Samtyckesutredningen. Lagskydd för den sexuella integriteten*. Stockholm: Thomson förlag.
- ⁵⁹ Se direktiv 2008:94, *Utvärdering av 2005 års sexualbrottsreform, m.m.*
- ⁶⁰ Se MacKinnon, Catharine (2005) *Women's lives – men's laws*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. s. 241.
- ⁶¹ Ibid 240 ff och MacKinnon, Catharine (1989) *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge Mass.: Harvard University Press. s. 172 ff.
- ⁶² MacKinnon, Catharine (1989) *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge Mass.: Harvard University Press. s. 175.
- ⁶³ MacKinnon, Catharine (2005) *Women's lives – men's laws*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. s. 246.
- ⁶⁴ Andersson, Ulrika (2004) *Hans (ord) eller hennes. En könsteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*. Lund: Bokbox förlag. s. 272 f.
- ⁶⁵ Berglund, Kerstin (2007) *Straffrätt och kön*. Uppsala: Iustus. s. 350.
- ⁶⁶ Se närmare Asp, Petter (2010) *Sex och samtycke*. Uppsala: Iustus.

